

Arheološki lokalitet Crkvina u Zavali, Općina Ravno

Revizija istraživanja iz 1957. godine

SNJEŽANA VASILJ
Filozofski fakultet
Matice hrvatske b.b.
BiH - 88000 Mostar
E-pošta: snjezanasasilj0@gmail.com

UDK: 902.2(497,6 Crkvina)
Stručni rad
Primljeno: 5. travnja 2018.
Prihvaćeno: 30. svibnja 2018.

Sažetak

U ovom radu prikazani su rezultati revizije arheoloških istraživanja lokaliteta Crkvina u Zavali, Općina Ravno. Od 2016. do 2018. godine istraživani su ostatci dviju crkava sv. Petra, za koju se veže kamena plastika zanimljivoga ikonografskoga karaktera predromaničke i romaničke provenijencije, crkva sv. Petke s nizom novih i zanimljivih arhitektonskih i graditeljskih rješenja i nekropola s 41 ukopnim mjestom.

Ključne riječi: Ravno; Zavala; Crkvina; crkva sv. Petra; crkva sv. Petke; predromanika; romanika; srednji vijek; kasni srednji vijek.

Sl. 1. Arheološki lokalitet Crkvina

Arheološki lokalitet Crkvina, poznat i kao Petkovića,¹ s ostacima crkve sv. Petra i crkve sv. Petke te većom nekropolom s 23 kamene ploče (stečka), nalazi se u Zavali, malom mjestu smještenom nešto iznad južnoga ruba kraškoga Popova polja u Općini Ravno. (Sl. 1) Zauzima prostor nižega zaravnjenoga humka između brda Ostrog i Završje, nedaleko od zgrade bivše željezničke stanice i pravoslavnoga manastira s crkvom Vavedenja Presvete Bogorodice, neposredno uz lokalnu prometnicu Ravno - Zavala - Slano. Prometnica je izgrađena 1890. godine i s 12 km dužine probija se kroz prirodni prosek spajajući ovaj dio neposrednoga jadranskog zaleđa s njegovom obalom.

Zanimanje znanstvene javnosti za ovaj lokalitet traje već dugo, još od davne 1890. godine kada je Hristifor Mihajlović, tada iguman Ma-

1 Jozo Zovko, "Ubikacija crkve sv. Petra Apostola u Zavali", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 85. U tradiciji katoličkoga i pravoslavnoga stanovništva ovoga kraja ime Petkovića veže se za sv. Petku, po vjerovanju ženu sv. Petra.

Sl. 2. Ploče oltarske pregrade. Fotografije Muzeja Hercegovine, Trebinje

nastira u Zavali, skrenuo pozornost na zanimljivu kamenu plastiku crkvenoga namještaja s bogatim reljefima raznovrsnih apstraktnih i figuralnih motiva predromaničke i romaničke provenijencije koji se izravno vežu za crkvu sv. Petra.² (Sl. 2) Lokalitet nije prestao privlačiti pozornost ni nakon arheoloških istraživanja 1957. godine. Iako

- 2 HRISTIFOR MIHAJLOVIĆ, "Manastir Zavala i pećina Vjetrenica", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja* (dalje: GZM), 2, Sarajevo, 1890., str. 271; VLADIMIR ĆOROVIĆ, "Hercegovački manastiri, Zavala", u: *Starinar*, Serija III., 1, Beograd, 1923., str. 224; LJUBO KARAMAN, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb, 1930., str. 118; LJUBO KARAMAN, "Starohrvatska umjetnost u Bosni i Hercegovini" u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, Napredak, Sarajevo, 1942., str. 613; SMAIL TIHIĆ - ĐURO BASLER, "Crkva sv. Petra u Zavali", u: *Peristil*, II., Split, 1957., str. 109-111; ĐURO BASLER, *Kršćanska arheologija*, Crkva na kamenu, Mostar, 1990., str. 119; TOMISLAV MARASOVIĆ, "Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji", u: *Prilozi istraživanja starohrvatskoj arhitekturi*, Split, 1978., str. 44, sl. Ia, br. 47; sl. 3a, br. 4; MILJENKO JURKOVIĆ, "O bizantskom utjecaju i autohtonosti nekih likovnih rješenja na predromaničkoj plastici Bosne i Hercegovine", u: *Radovi Instituta povijesti umjetnosti*, 11, Zagreb, 1987., str. 107-113; VINKO DIONIZIJE LASIĆ, *Pleterni ukras: od najstarijih vremena do danas, njegov likovni oblik i značenje*, ZIRAL, Chicago, 1995., str. 748-749; J. ZOVKO, "Ubikacija crkve sv. Petra Apostola u Zavali", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 81-88; JOZO ZOVKO, "Starohrvatska crkva sv. Petra Apostola u Zavali", str. 89-117; JOZO ZOVKO, "Još o starohrvatskoj crkvi sv. Petra Apostola u Zavali", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 119-126; MIROSLAV PALAMETA, "Simbolika kamenog namještaja iz crkve sv. Petra", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 129-140; IVICA PULJIĆ, "Stariji katolički sakralni objekti na području Popova", u: *Ravno, Popovo*, Humski zbornik, III., Ravno - Zagreb, 1997., str. 147; MIRIJANA OKILJ, *Manastir Zavala*, Besjeda, Banja Luka, 2015., str. 18-20; PERO PRAŠTALO, "Novi podaci o manastiru Zavala", u: *Glasnik srpskog arheološkog društva*, vol. 20, br. 19, Beograd, 2003., str. 185-196.

su rezultati istraživanja predočeni već 1959. godine³ (Pl. I), ostala su otvorena brojna pitanja. Da su bila opravdana, potvrdila su aktualna arheološka istraživanja. Realiziraju se u okviru Projekta Općine Ravno uza suradnju i podršku Ministarstva znanosti i sporta Federacije BiH i Komisije za nacionalne spomenike BiH.⁴ Izvedba spomenutoga Projekta podrazumijevala je reviziju prethodnih istraživanja zbog čega je trebalo rekognoscirati prostor lokaliteta i okolnoga područja, izvršiti uvid u zatečeno stanje i registrirati promjene do kojih je u međuvremenu moglo doći.

Što se crkve sv. Petra tiče, ustanovljeno je da se radi o zapuštenom (zaraslom u različito raslinje) i u određenoj mjeri devastiranom lokalitetu. Podnica je na više mjesta bila oštećena, nedostajalo je ulazno stubište registrirano u zapadnome zidu crkve i jedna od dvije kamene ploče (stećka) ukomponirane u njezin prostor. (Pl. I, Objekt I, sl. 1, 2) Određene promjene su zamijećene na i oko crkve sv. Petke. (Pl. I, Objekt II) Uklonjen je oktogonalni stup koji se, osim u crkvi sv. Petra, nalazio i ovdje te nadgrobno kamenje koje je M. Vego zatekao na tom prostoru.⁵ Uvidom u fotodokumentaciju iz 1996. godine do koje smo došli, uočeno je da su određene promjene izvedene i na samoj crkvi. Na predočenim fotografijama jasno je vidljivo da je u međuvremenu dograđen dio apsida, a neke su preinake potvrđene i na jugoistočnome dijelu same crkve. (T. I, sl. 1, 2) Iako je ovaj zahvat najviše izveden, apsida je zadržala svoj karakterističan potkovičasti oblik koji, zanimljivo, ranije nije evidentiran. U literaturi je prikazana kao apsida polukružnoga oblika.⁶ (T. I, sl. 3-5)

Oštećenjima nisu bili izloženi samo sakralni objekti nego i lokalitet općenito. Koliko je moguće zaključiti, radi se o oštećenjima nastalima izrazitim fizičkim djelovanjem posebno na njegovoj zapadnoj strani. Izvedeni radovi insinuiraju da se možda radilo o pokušaju probijanja pristupnoga puta platou s crkvama. Tim je potezom zasječen veći dio humka što je dovelo do znatnoga oštećenja nekropole s

3 MARKO VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", u: GZM, XIV., Sarajevo, 1959., str. 179-201.

4 Projektni cilj je ovaj zanimljiv arheološki kompleks uz pećinu Vjetrenicu i pravoslavni Manastir s crkvom Vavedenja Presvete Bogorodice, već prepoznatih turističkih atrakcija, predstaviti kao cjelovit kulturni i turistički potencijal Općine Ravno.

5 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 196.

6 *Isto*, str. 198.

te strane lokaliteta. Ukazale su se konstrukcije grobova iz čega se u trenutku uvida u stanje terena pretpostavilo postojanje neke starije nekropole u koju su naknadno ukomponirani crkveni objekti i nekropola stećaka. To je navelo ovaj lokalitet promatrati na tragu razmišljanja J. Zovke. On je već 1959. godine, razmatrajući situaciju na Crkvinu u Zavali, pretpostavio da su oba sakralna objekta zapravo podignuta na umjetno nasutom humku koji "...je nastao nagomilavanjem ruševina i nanosom zemlje kroz stoljeća... sv. Petke baš na samom vrhuncu humka, a sv. Petra na rubu humka i svršetka brda".⁷ Iako prilike na terenu ukazuju i na to, konačni zaključak će se tek moći donijeti nakon rezultata cjelovitih istraživanja.

Sl. 3. Stećak s reljefom

7 J. Zovko, "Još o starohrvatskoj crkvi sv. Petra Apostola u Zavali", str. 125.

Na površini lokaliteta sačuvana je nekropola stećaka s ukupno 23 nadgrobna spomenika (stećka), većinom masivne nadgrobne ploče i samo dva u obliku sanduka.⁸ (Pl. II) Ukrašena je samo jedna kamena ploča veličine 2,36 x 1,50 x 0,45 m. (Sl. 3) U plitkom reljefu, na površini oivičenoj jednostavnom bordurom, isklesan je štit sa sedlom i mač ispod njega s nakrsnicom i jabukom u karakterističnoj maniri druge polovice 15. st.⁹ Nekropola, kao ni drugi objekti na ovome lokalitetu, nije ostala pošteđena. Oštećenja su vidljiva na svim spomenicima. Osim što su fizički stradali, ugroženi su i statički. To se odnosi na nadgrobne ploče raspoređene na kosini sa sjeverne strane humka - neke od njih su već skliznule sa svojih ležišta.

Crkva sv. Petra

Sl. 4. Crkva sv. Petra

- 8 ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci. Kataloško topografski pregled*, Sarajevo, 1971., str. 395. Iako Š. Bešlagić ukupno spominje 28 stećaka: 18 ploča, 9 sanduka i 1 stup, na terenu se danas nalaze samo dva sanduka (jedan prelomljen), dok se oktogonalni stup, u trenutku početka istraživačkih radova, nalazio u apside crkve sv. Petra; ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Popovo*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1966., str. 49.
- 9 MARIAN WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965., str. 235. T. LVIII, 36, 37; T. LIX, 2, 8, 18, 30, 31, 33; T. LX, 4, 5, 7, 14, 15, 21, 22, 23; T. LXII, 1, 2, 3.

Zbog važnosti koju je dobila tijekom istraživanja 1957. godine, ova se crkva prva našla i u procesu novih istraživanja.

Crkva sv. Petra jednobrodna je pravokutna građevina orijentirana u smjeru istok-zapad s apsidom na istočnoj i ulazom na zapadnoj strani.¹⁰ (Pl. I, Objekt 1; Pl. II, A) Crkva je s apsidom duga 12,47 m na sjevernoj strani a na južnoj 12,36 m i 6,50 m široka (vanjske mjere). Apsida je 4,60 m široka, 2,80 m duboka (vanjske mjere), uz opasku da je zid na južnoj strani 0,15 m kraći. (T. II, 1) Općenito, debljina zidova varira. Dok je debljina sjevernoga zida 0,46 m, južni varira od 0,39 m debljine na njegovoj zapadnoj do 0,59 m na istočnoj strani. I sa zapadnim zidom situacija je slična, od 0,47 m na sjeveru širi se do 0,62 m na jugu. Slična je situacija i sa zidovima apside. Za razliku od južnoga zida kojemu debljina iznosi 0,47 m, debljina sjevernoga doseže 0,73 m. Odstupanja na zapadnome zidu gotovo su neznatna i iznose samo 6 cm. Na sjevernoj strani debljina je 0,54 m, a na južnoj 0,48 m. Na sredini ovoga zida nalazi se otvor nekadašnjih vrata, registriranih već tijekom prvih istraživanja, od kojih je sačuvan prag dužine 0,86 m s utorom za vrata te dijelovi dovratnika.¹¹ (Pl. I, sl. 1, 2; T. II, 2) Zanimljivo je da ulaz nije bio u nivou poda crkve. Zapravo se u crkvu silazilo stubama koje su, kako je u međuvremenu konstatirano, nestale. Zidovi sačuvani od 0,60 do 0,70 m visine rađeni su pravokutnim blokovima dobro obrađenoga lokalnog vapnenca, različite veličine. Međusobno su vezani kvalitetnom žbukom (smjesom vapna i sitnoga pijeska) i slagani u pravilne redove. Tijekom konzervatorskih radova sačuvana su i obnovljena tri, u zapadnome zidu četiri reda blokova. U sjevernom zidu vidljiv je jedan dodani zid, ubačen kako se ne bi izgubila postignuta linija redova.

Na podu crkve sv. Petra su, iako s izvjesnim oštećenjima, vidljive kamene ploče kojima je bio popločan. To se posebno odnosi na prostor apside, inače nešto izdignutijeg u odnosu na *quadratum populi* (prostor za vjernike), gdje su ploče vidljivo bile vezane žbukom. (T. II, 1) Upečatljivo je i to da standardni temelji nisu registrirani. Za razliku od zidova koji su svojom stopom oslonjeni na živu stijenu, s južne i djelomično sa zapadne strane ovoga objekta, neuobičajeno su sa sjeverne i zapadne, postavljeni izravno na nasip od većih kamenih blokova s kojima je niveliran teren na kojemu je crkva sagrađena. To

10 U određenim parametrima dimenzije će, zbog suvremenih mjerenja, biti revidirane. To se posebno odnosi na širinu zidova na južnoj strani građevine.

11 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 181, Plan, sl. 1 i 2.

je postalo vidljivo već s početkom istraživanja u sjeverozapadnom dijelu crkve, posebno u prostoru apside gdje je nasip debljine do 0,60 m uklonjen do žive stijene. Umjesto temelja čitavom dužinom su između stope zida i nasipa, kao odrađeni tampon, postavljeni veći, bolje obrađeni kameni blokovi ili masivne kamene ploče uza zid čvrsto vezane kompaktnom žbukom. (T. II, 3-6)

Jedno od pitanja vezanih za ovu crkvu je način na koji je mogla bila pokrivena. Zanimljivo, kamene ploče kojima je, prema isključivoj tvrdnji M. Vege, crkva biti pokrivena, tijekom istraživanja nisu registrirane. Umjesto njih, pronađeno je dosta fragmenata pokrovnog crijepa. Na nekima od njih su vidljivi ukrasi izvedeni potezima prsta. (T. IX, 2) Iako s izvjesnom zadržskom, moguće je razmišljati da se materijal u tu svrhu mogao proizvoditi u nekoj od radionica Dubrovačke Republike. Na ovo će pitanje, u svakom slučaju, trebati dati konkretnije odgovore.

Tijekom istraživanja 1957. godine nije se razmatrala mogućnost istraživanja crkve ispod razine poda. Tek su, prema izvješću M. Vege, istražena četiri groba s nadgrobnim pločama.¹² Osim njih, kako je naglašeno, drugih grobova nije bilo. Ipak, radovi do kojih je tijekom zadnjih istraživanja 2016. i 2017. godine došlo to u znatnoj mjeri demantiraju. Naime, na čitavoj površini crkve, ispod njezine podnice, nalazili su se grobovi podignuti u dva nivoa. Istražen je ukupno 21 grob.

Iako su se u većini grobova nalazili kosturni ostatci samo jedne osobe, izuzetaka je ipak bilo. Dok su u grobu br. 2 bile sahranjene dvije osobe, u nekim grobovima pronađeni su kosturni ostatci više osoba: u grobu br. 37 četiri, grobu br. 4 šest i grobu br. 8 sedam osoba. (T. III, 1- 4) Kako se u tim slučajevima radi o masi nasumice nabačenih kostiju, nije se moglo utvrditi da se radi o sahranjenim osobama, pa je preostalo zaključiti da se radi o kosturnicama. Činilo se da je grob br. 4, zbog pronađenoga krovnog crijepa na njegovoj zapadnoj strani, gdje se uobičajeno nalazi glava, prvotno bio namijenjen jednoj osobi. Međutim, kako takav ukop nije registriran, pretpostavljeno je da je iz nekog razloga prenamijenjen u kosturnicu. (Sl. 5)

U tom kontekstu zanimljiv je i grob br. 11. S lijeve strane ovoga groba u predjelu nogu dozidana je minijaturna kosturnica veličine 0,73 x 0,20 x 0,35 m (označena kao 11(1) u koju je bio pohranjen, odnosno složen kompletan kostur odrasle osobe. (Sl. 6b) Osim odraslih, u crkvi su sa-

12 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 182-183.

Sl. 5. Grob br. 4 s krovni crijepom na zapadnom dijelu groba

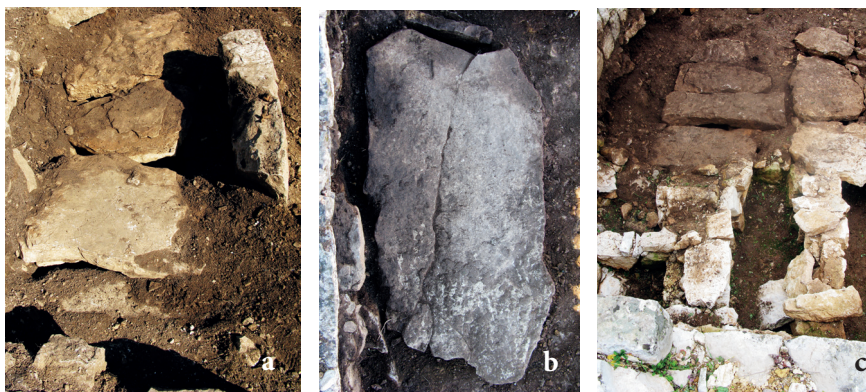
hranjivana i djeca. Istražena su četiri dječja groba, od kojih su dva (br. 38 i 39) u apsidi neposredno ispod njezine podnice. (T. III, 4)

Grobovi su u većini slučajeva bili orijentirani u smjeru zapad - istok, s glavom na zapadu i nogama prema istoku. Izuzetci su rijetki: grob br. 1 bio je orijentiran u smjeru jug-sjever (s glavom na jugu i nogama prema sjeveru), grob br. 2 u smjeru sjever-jug (s glavama dvaju pokojnika na sjeveru), dok je dijete u grobu br. 39 bilo sahranjeno s glavom na istoku i nogama prema zapadu. Iako su položajem bile orijentirane u smjeru istok-zapad u kosturnicama položaj kosturnih ostataka nije bilo moguće odrediti.

Što se arhitektonskih karakteristika pronađenih grobova tiče, radi se isključivo o kamenim konstrukcijama, no zamijećene su razlike u obliku, načinu gradnje i materijalu koji je korišten. (Sl. 6) Posebno se izdvajaju grobovi pravokutnoga oblika rađeni od većih ili manjih kamenih ploča koje se koriste za oblaganje groba i njihovo pokrivanje. Primjera je mnogo. Takvi su grobovi br. 4, 7, 8, 9, 12, 41. Veći broj grobova ipak odstupa od te sheme, npr. grobovi br. 1, 2, 3, 5, 6, 10, 11, 38, 39. Oni su više-manje nepravilnoga oblika. Neki su od njih, poput groba br. 10, u obliku blagoga trapeza. Ove grobne konstrukcije

Sl. 6. Konstrukcije grobova br. 2a, 11(1b) i 36c iz crkve sv. Petra

Sl. 7. Pokrivne ploče na grobovima br. 8a; 36b i 37c.

rađene su od različitih, većih ili manjih kamenih blokova, dobro ili tek grubo obrađenih. To se više odnosi na grobove u donjem nivou kao što je grob br. 3 - nepravilne je konstrukcije, vidno proširen u sredini, građen u suhozidnoj tehnici s grubo obrađenim kamenim blokovima naslaganim u dva reda. U srednjem dijelu groba nalazila se poprijeko postavljena kamena ploča, vjerojatno naknadno kako bi nosila konstrukciju gornjega groba.

Istraženi grobovi najčešće su prekriveni kamenim pločama. (Sl. 7) Nekad samo s jednom, ali u tom slučaju većih dimenzija, primjerice grobovi br. 8 i 9 ili grob br. 16 gdje je pokrivna ploča bila duga gotovo 2 m. Najčešće se ipak koriste tri, iako ima grobova i s više ploča.

Sl. 8. Grob br. 9, kosturni ostatci fiksirani u sloju žbuke

Nekad se radilo i o dva reda pokrivnih ploča. To znači da se dno gornjega našlo na pokrivnim pločama donjega groba ili da su pokrivne ploče donjega jednostavno poslužile za pod groba iz gornjega nivoa. Što se podnica ovih grobova tiče, u tu se svrhu osim ploča, često lomljenih, koristi kamen i zemlja.

Pri konstrukciji grobova koristila se i žbuka, ali zamjetno različite kakvoće - od porozne s većom primjesom krupnijega pijeska, koja se danas vidno osipa, do vrlo kompaktne kao kod grobova br. 1, 9 ili 11(1). U ovom kontekstu se izdvaja grob br. 9, zapravo, za razliku od ostalih, znatno veća grobnica dimenzija 2,30 x 1,17 x 0,57 m, obložena masivnim, dobro obrađenim kamenim pločama međusobno povezanim žbukom. (Sl. 8) Grobnicu je prekrivala samo jedna nadgrobna ploča površine oko 3 m². S ovakvim karakteristikama doima se kao da je pripadala nekom ugledniku. U svakom slučaju radilo se o osobi koja je iznenada umrla, na što ukazuje u grobu zatečeno stanje. Naime, kosti pokojnika su većinom pronađene fiksirane za pod groba što može značiti da je pokojnik sahranjen u tek sagrađenu i svježe ožbukanu grobnicu. I devastirana je na čudan način. Može se pretpostaviti da je netko grobnicu otvorio netom nakon sahrane pri čemu je, vjerojatno pri pokušaju otuđenja nekoga predmeta, došlo do promjene položaja lubanje zbog čega su se, osim stražnjega dijela lubanje i njezina lijeva polovica našle u žbuci.

Sl. 9. Fragment staklenoga predmeta u žbuci groba br. 9

Sl. 10. Grob br. 41

Isti čin potvrđuje i donji dio staklene posude koji je kao i kostur ostao u žbuci neposredno uz kosti lubanje. (Sl. 9) Grobnica je tad ili nekad naknadno zatvorena. O tomu svjedoči materijal kojim je lijepljena, a koji se znatno razlikuje od žbuke, u tu svrhu prvotno korištene.

Bilo je i drugih grobova različitih konstrukcija. Jedan od njih je i grob br. 41, zapravo grobnica ispod monumentalnoga stećka veličine 2,09 x 1,14 x 0,30 m, ukomponirana u nivou poda ove crkve, prekrivena dvama redovima masivnih pokrivnih ploča izravno ispod stećka. Iako je registrirana i istražena 1957. godine, zanimljivo je da su u njoj između dva kamena bloka ostala neoštećena lubanja.¹³ (Sl. 10)

S obzirom na okolnosti nalaza, grob br. 40 mogao bi se pokazati važnim. Pronađen je u prostoru ispod apside u vrlo plitkom sloju zemlje i drobljenoga kamena, neposredno uza živu stijenu, nakon što je uklonjen nanos velikih kamenih blokova bez (za ovaj lokalitet uobičajene) grobne konstrukcije. (Sl. 11) Kako su većim dijelom kosturni ostatci, orijentirani u smjeru zapad - istok, ostali ispod kamenoga nasipa ispod istočnoga zida apside, zbog čega grob nije bilo moguće cjelovito istražiti, čini se opravdanim promatrati ga izvan konteksta ostalih ukopa u prostoru ove crkve. Iako to iziskuje podrobnije razjašnjenje, moguće da se radi o starijem grobu koji se u trenutku izgradnje crkve našao ispod njezinih temelja.

Sl. 11. Kosturni ostatci iz groba br. 40

13 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 182.

Iako ih je bilo opravdano očekivati, isključimo li krovni crijep iz kosturnice br. 4 i dno staklene posude iz grobnice br. 9, priloga u istraženim grobovima nije bilo. Može se reći da je u 21 istraženom ukopnom mjestu arheološki materijal potpuno izostao. Razloga je sigurno više i trebat će im posvetiti više pozornosti. Ono što je za sada evidentno jest da su svi grobovi, gotovo bez izuzetka, pretrpjeli izvjesna fizička oštećenja. Da se radi o namjernim radnjama otuđenja pohranjenih predmeta možda svjedoče devastacije, evidentirane na lubanjama i prsnom dijelu kostura. Razlog je mogao biti broj grobova koncentriranih u malom prostoru ili to da su neki postavljeni na dva nivoa (stariji u donjem i mlađi u gornjem). U takvim okolnostima, kada se novi grob mogao naći iznad nekoga donjega groba, moglo je doći do devastiranja tih grobova, dislociranja kosturnih ostataka ili njihova pohranjivanja u kosturnice.

Iako se čini da rezultati predočenih istraživanja ne pružaju dovoljno argumenata crkvu sv. Petra promatrati izvan vremena rane romanike kako se do sada preferiralo, stanje na terenu u izvjesnoj mjeri to demantira. Naime, tlocrt crkve, pravokutna apsida, njezina veličina i način gradnje, dopuštaju razmišljati da se, iako svjesni kako mnoge analize tek treba napraviti, ovdje moguće radi o nešto mlađem sakralnom objektu kasnoga 13. ili ranoga 14. stoljeća.

Crkva svete Petke

Sl. 12. Crkva sv. Petke

Sl. 13. Crkva sv. Petke (zatečeno stanje)

Crkva sv. Petke (Sl. 12) drugi je sakralni objekt na lokalitetu Crkvina uključen u program aktualnih arheoloških istraživanja.

Radi se o jednobrodnoj građevini malih dimenzija, 5,90 m dužine i 5,65 m širine (vanjsko mjerenje), s karakterističnom potkovičastom apsidom širine 2,13 m i 1,80 m dubine. (Pl. I, Objekt 2; Pl. II, B) Unutar nje se vidi poprečni zid zbog kojega ovaj, inače mali prostor, izgleda podijeljen na dva dijela.¹⁴ (Sl. 13)

Zapravo, zid je ostatak neke starije građevine, a u ovom slučaju, jednostavno, prolazi kroz crkvu i ispod njezina sjevernoga zida s 1,40 m dužine, 0,65 m širine i od 0,30 - 0,60 m visine izlazi izvan njezinih gabarita. Ulaz u crkvu, koji bi se mogao očekivati na zapadnom zidu, nije pronađen. Iz nekog razloga je izgleda zazidan, a na mjestu gdje se nalazio kameni blokovi su vidljivo izvan njegove linije. (T. IV, 2)

14 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 180. Ovaj zid ne bi trebalo promatrati u kontekstu crkve sv. Petke. M. Vego je, analizirajući ga s profiliranim utorom za vrata, sekundarno ugrađenim u njega, izrazio sumnju da se vjerojatno radi o dijelu neke druge građevine, što je tijekom ovih istraživanja i potvrđeno.

M. Vego je jedan ulaz registrirao u južnom zidu crkve neposredno uz luk apside. Osim što je definirao širinu otvora od 0,70 m, spominje stubu širine 0,45 m koja je, po njemu, olakšavala ulaz u crkvu.¹⁵ (Pl. I, Objekt II, I) Na žalost, danas to nije moguće potvrditi. Čini se izvjesnim da je ulaz nestao tijekom intervencija koje su se, prema dostupnom fotomaterijalu, (T. I, 1 i 2) mogle dogoditi nakon 1996. godine.

Za razliku od crkve sv. Petra, ova crkva je građena puno skromnije, a pritom se o mnogo čemu nije vodilo računa. Jednostavno ukomponirana u prostor svojom je površinom djelomično preslojila postojeću nekropolu i dijelove starije arhitekture. Dio nekropole, u ovom slučaju masivne nadgrobne ploče našle su se ugrađene u zidove ili su poslužile za osiguravanje njezine statike. To se vidi u konstrukcijama sjevernoga i zapadnoga zida te na jugozapadnom i jugoistočnom uglu ove građevine. (Pl. II, B; T. IV, 1,2)

Kameni blokovi od kojih je građena su neujednačeni, posebno u južnom zidu, lošije obrađeni i u zidove ovlaš ugrađeni. (T. IV, 4) Uz to, u sjeverni zid su uklopljena dva stečka: prvi, onaj uz apsidu, veličine 1,93 x 1,16/0,95 x 0,40 m i drugi, do njega, veličine 1,87 x 1,07/1,11 x 0,37 m. (Pl. I, Objekt II) Na grobovima ispod njih (taj prostor zbog statike građevine nije moguće istraživati) zamijećene su određene intervencije pri čemu je korištena cigla i žbuka. (T. IX, 5) Koliko se pri gradnji malo vodilo računa, potvrđuju i neujednačene debljine zidova. Variraju od 1,60 m, koliko je iznosila debljina apside na južnoj strani, do 0,99 m na njezinoj sredini. (T. I, 3-5) Ista pojava je registrirana i na zidovima: dok je debljina južnog 1,17 - 1,04 m, sjevernog je 1,22 m, a zapadnog tek 0,50 m.

S ovakvim karakteristikama crkva sv. Petke, po M. Vegi, nije bila vrijednije zdanje. Za razliku od crkve sv. Petra, tijekom istraživanja, nije joj posvetio dovoljno pozornosti. Zidove koje je registrirao (spominju se tri) (Pl. I, Objekt II, II, III i IV), zbog materijala i načina gradnje sličnim onima crkve sv. Petra, pripisao je nekom većem samostanu kojeg povijesna vrela ne spominju.¹⁶ S novim istraživanjima okolnosti su se promijenile osobito u odnosu na zid III (Pl. I, Objekt

15 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 197.

16 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 197. datira je u sredinu 18. st., u vrijeme kada po njemu pravoslavni kaluđeri dolaze u posjed ovoga kompleksa. U svakom slučaju nije nastala prije kraja 16. ili početka 17. st., na što ukazuju srednjovjekovne nadgrobne ploče ukomponirane u njezine zidove i temelje.

II, III). Na zapadnoj strani dio je novootkrivene crkve, dok na prostoru uz apsidu nije registriran. U tom kontekstu promatrana je i zatečena nekropola s nizom, kako je istaknuto, različitih nadgrobnih spomenika i fragmenata oktogonalnih stupova koji su mogli biti dio jednoga takvog objekta. Zatečeno stanje se, ipak, 1957. godine nije činilo toliko izazovno da ga je bilo potrebno nastaviti istraživati.

Upravo su te informacije, nakon što su tijekom aktualnih arheoloških istraživanja u nekim segmentima potvrđena na terenu (neke su, razumljivo, izostale ili su se pokazale drukčijima) pružile razlog i bile izazov ne samo za nastavak istraživanja nego i za cjelovit prikaz ovoga lokaliteta kroza sve njegove faze i komponente.

Prema rezultatima novih istraživanja, prostor crkve sv. Petke, u odnosu na crkvu sv. Petra, pokazao se znatno složenijim. Razloga je više - niz arhitektonskih elemenata, kako onih tijekom 2016. godine registriranih izvan njezinih gabarita ispred zapadnoga i sjevernoga zida, tako i onih uočenih 2017. godine, a zatim istraženih. Razumljivo, takve okolnosti utjecale su da se ova crkva pokazala iznimno vrijednom.

Što se istraživanja prostora crkve tiče, realizirana su nakon što su uklonjene kamene ploče njezine podnice, većim dijelom sačuvane u apsidi i u manjoj mjeri na prostoru ispred nje, te s aktivnostima koje su podrazumijevale istraživanje grobova u crkvi i oko nje. (Sl. 14;

Sl. 14. Grobovi u crkvi sv. Petke

T. X, 1-3) Od ukupno 20 registriranih grobova, devet se nalazilo u samoj crkvi (br. 16, 17, 18, 19, 20 i 22, tri su nedostupna), a jedanaest izvan nje (br. 21, 23, 24, 25, 26, 30, 31, 32, 33, 34 i 35). U četiri groba su bila sahranjena djeca, od kojih jedno u apsidi. Unatoč nastojanjima, tri groba su ostala nedostupna. Dva jer su se nalazila jedan ispod drugoga izravno ispod stope južnoga zida, a treći u grobnici ispod stečka u jugozapadnom kutu crkve. (T. IV, 3) U ovom slučaju svaki vid intervencije ugrozio bi statiku većega dijela objekta.¹⁷

Između istraženih grobova ističe se grob br. 22, ugrađen u samo središte karakteristične potkovičaste apsida. (Sl. 15) Radi se o, za ove prilike, kvalitetno urađenom dječjem grobu, pravilnoga pravokutnog oblika obloženoga obrađenim kamenim pločama. Za razliku od njega, grobovi br. 18, 19, 20 nisu toliko pažljivo rađeni jer su se u trenutku njihove gradnje graditelji očito morali prilagođavati raspolo-

Sl. 15. Dječji grob br. 22 u apsidi crkve sv. Petke

¹⁷ Čini se primjerenim ovom prigodom pozornost skrenuti upravo na ovaj stećak, posebno zbog uloge koju ima i ugroženosti kojoj je izložen. Naime, zbog klimatskih (ne)prilika, koje su upravo ovih godina iznimno izražene (ekstremno vruća ljeta i neuobičajeno, za ovo podneblje, hladne zime), stećak je već značajno oštećen i vjerojatno će, ukoliko se to u međuvremenu nije dogodilo, zbog pukotina koje su se na njemu ukazale, doći do pucanja, pa je potrebno žurno intervenirati i zaštititi ga.

živom prostoru i grobove uklapati između arhitektonskih elemenata sačuvanih u ovoj crkvi.

Provedena istraživanja, posebno nakon što su uklonjeni spomenuti grobovi,¹⁸ iznjedrila su dijelove do tada neevidentiranih građevina. Iako su, zbog preklapanja postojećih zidova, djelomično još uvijek nedostupni, omogućili su na prostoru ovoga sakralnog objekta definirati tri građevna sloja s ostacima triju crkava:

- U prvom, sakralni objekt registriran je već tijekom istraživanja 1957. godine. Radi se o najmlađoj, vjerojatno novovjekovnoj crkvi (po predaji crkva sv. Petke), koja se uklopila u prostor neke starije, definirane u drugom građevnom sloju.
- Drugi građevni sloj po načinu gradnje i potkovičastom apsidom crkve u njemu ukazuje da se radi o nekoj starijoj romaničkoj građevini iz 11. st.?
- U trećem, građevno najnižem sloju, istraženi su ostaci trolisne predromaničke crkve iz 9. st.?

Sl. 16. Trolisna crkva s predvorjem ispod konstrukcije crkve sv. Petke

18 Do ovih rezultata se došlo tijekom istraživanja u travnju ove godine.

Crkva je orijentirana istok - zapad, ima tri apside i predvorje na zapadnoj strani. (Sl. 16) Istražene su dvije - sjeverna i južna dok je istočna, zbog arhitekture gornjih - mlađih objekata, djelomično nedostupna. Apside su duboke 1,40 m, a raspon od jednoga do drugoga luka iznosi 2,5 m. (T. VI, 1-4) Zidovi su masivni, debljine 0,60 - 0,70 m (na spojevima do 1 m) i 0,40 m visine južne do tek 0,20 m sjeverne apside. Zidani su s manjim, nešto grublje obrađenim kamenim blokovima i pločama, međusobno vezanim s dosta kompaktnom žbukom.

Što se predvorja ove crkve tiče, istraženo je tijekom 2017. godine. (T. V, 1-5) Nalazi se uz vanjsku stranu zapadnoga zida crkve, točnije uz njezin sjeverozapadni ugao gdje je prije toga istražen niz grobova (br. 14, 15, 16, 21, 24, 25, 26, 27, 29 i 31). Čine ga dva, dobro sačuvana, masivna zida od 0,30 - 0,60 m sačuvane visine i 0,50 - 0,65 m debljine koja definiraju prostor veličine 4,20 x 3,10 m (vanjske mjere). Na njemu su dva otvora postavljena jedan nasuprot drugoga na zapadnoj širine 1,80 m i na istočnoj 1,75 m, gdje se sužava prema zapadnom zidu postojećega objekta s kojim čini prostor veličine 1,75 x 1 m. Da se kroz njega odvijala komunikacija, potvrđuju četiri sačuvane stube: 1.) neposredno iza zapadni otvor dužine 2,75 m i 0,10 m visine, 2.) u smjeru istoka odmaknuta od prve 1,55 m: duga 1,75 m i visoka 0,14 m, 3.) dimenzija kao druga i 0,60 m dalje od nje i 4.) također 1,75 m duga, 0,17 m visoka i 0,45 m dalje od treće.

Iako se radi o dvije cjeline jednoga objekta, dio crkve s apsidama i predvorje za sada nisu spojeni. Razlog je zapadni zid crkve sv. Petke ispod kojega se nalazi dodirna točka - prolaz ili vrata koja bi povezala ove dvije arhitektonske cjeline.

Unatoč postignutim rezultatima, neka pitanja u kontekstu istraživanih objekata još uvijek su aktualna. Jedno od njih je uloga južnoga zida, inače s najvećom elevacijom u ovom kompleksu (Pl. I, Objekt II, III; T. IV, 4) i zid koji presijeca crkvu sv. Petke te, kako smo ustanovili, ispod sjevernoga zida izlazi izvan njezinih gabarita. (Pl. I, Objekt II, zid IV) O njima će se, kao i o brojnim drugim pitanjima, sigurno trebati dosta razmišljati.

Osim predočenih objekata, u crkvi sv. Petke i u prostoru oko nje istražen je niz grobova koji osim brojnošću, svojim položajem, oblikom, načinom gradnje, brojem osoba sahranjenih u njima - kao i u slučaju crkve sv. Petra - pružaju mogućnost steći potpuniju sliku o ovome lokalitetu. Što se njihove konstrukcije tiče, ipak se, unatoč određenim prilagodbama uvjetovanim položajem, arhitekturom ili mjestom na

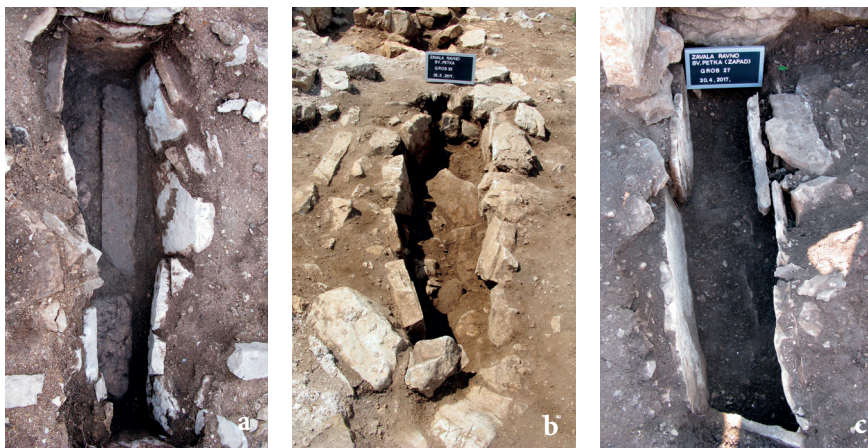
Sl. 17. Grobovi br. 26a, 31b, 32c

kojem se nalaze, znatnije ne razlikuju od ostalih grobova s ovoga lokaliteta. (Sl. 17) Čini se da je, ipak, nešto više onih nepravilne forme ili u obliku trapeza (primjer grob sl. 17, br. 31b). Rjeđi su pravilni pravokutni grobovi poput dječjeg groba br. 22 u apsidi ove crkve.

Grobove, kako je predočeno, definiraju kamene konstrukcije (često one s kamenim pločama kao obložnicama, u nekim slučajevima većim, ali uvijek prilagođenim veličini groba) ili veći i manji kameni blokovi (nekad obrađeni tek toliko da bi se uklopili u određeno mjesto). (Sl. 18) Zanimljivo, što ranije nije bio slučaj kod grobova crkve sv. Petra, u neke od ovih grobova bili su ugrađeni blokovi sedre kao kod groba br. 19 gdje su pravilni, dobro izrezani blokovi upotrijebljeni sekundarno. (T. IX, 1) Zbog činjenice da se u zoni ove crkve, posebno njezinu zapadnom dijelu, našlo više blokova sedre, nameće se zaključak da su pripadali prethodno opisanoj crkvi čiji su pojedini dijelovi mogli biti sagrađeni od ovoga materijala. (T. IX, 3)

Konstrukciju nekih grobova dopunjavale su pokrivne ploče različitih veličina i debljina, kao kod grobova br. 17, 18, 19, (T. X, 1-3) ali uz opasku da su one iz crkve sv. Petra ipak bile znatno veće. Najčešće su složene jedna do druge, iako ima i određenih odmakaa, posebno u slučajevima kada se radi o grobovima na dva nivoa, što ni ovdje nije rijetkost.

Računa se vodilo i o njihovim podnicama. (Sl. 18) U više slučajeva dno groba prekrivale su manje ploče ili se radilo o sloju ploča, drobljenoga kamena, šljunka i zemlje. Nekad je, kao u slučaju groba br. 17, grob prilagođen arhitekturi tako što je jednostavno položen

Sl. 18. Konstrukcije grobova br. 33a, 17b, 35c uz crkvu sv. Petke

na kamenu gredu, sekundarno ugrađenu u prvu stubu, prethodno opisanoga, ulaznoga prostora trolisne crkve. (Sl. 18a) Žbuka se kao vezivni materijal različito koristila, u grobovima u crkvi češće (grob br. 19), a u onima izvan nje rjeđe. U takvim slučajevima radilo se o onoj lošije kakvoće s više krupnijega šljunka zbog čega danas, uslijed djelovanja atmosferilija, vidno propada.

Glede orijentacije grobova u ovom slučaju, većinom su orijentirani u smjeru istok-zapad, s glavom na zapadu i nogama prema istoku, uz određene odmake. U grobovima br. 14, 17, 20, 21 umrle osobe su bile sahranjene u smjeru sjever-jug s glavom na sjeveru dok u grobu br. 31 u kom su bile sahranjene dvije osobe lubanje uopće nisu pronađene. Radi se o grobu koji je, pri fizičkoj devastaciji lokaliteta, oštećen sa zapadne strane. Inače, dvojni ukopi su također registrirani u grobovima br. 26, 27, dok je grob br. 18 poslužio kao kosturnica.

Grobove dosada istražene u ovoj crkvi kao i općenito na ovome lokalitetu karakterizira nedostatak nalaza. Iako se i ovdje može raditi o namjernim devastacijama, neki grobovi poput br. 25 i 34 ipak predstavljaju iznimku. Grob br. 25, pronađen je u novoistraženom predvorju trolisne crkve, s vanjske strane zapadnoga zida crkve sv. Petke. Zanimljivim ga čini epigrafski spomenik s natpisom u sedam redova, ugrađen u dno njegove konstrukcije. Iako se radi o fragmentu nekog većeg spomenika, sekundarno upotrijebljen u ovome grobu, svakako će biti predmetom opsežnih analiza. (T. VII, 1-3)

Drugi grob br. 34 pronađen je s vanjske strane sjevernoga zida crkve sv. Petke. (Sl. 19) Radi se o rijetkom, cjelovito sačuvanom grobu.

Osim što nije devastiran, zanimljivim ga čini sloj zemlje i kamenja s tragom paljevine zamijećen s lijeve strane kosturnih ostataka na mjestu gdje se uz kost lijeve potkoljenice nalazio pohranjen donji dio keramičke posude, vjerojatno trag nekog pogrebnog obreda. Dovoljan razlog zbog kojega je na ovaj ukop potrebno dodatno skrenuti pozornost.

Sl. 19. Grob br. 34 s fragmentom keramičke posude

Slične pojave registrirane su uza susjedni grob br. 33, ispred sjevernoga zida crkve, na prostoru uz njezin zapadni zid, točnije u sjeverozapadnom kutu uz novootkrivenu apsidu te posebno u prostoru predvorja trolisne crkve. (T. IX, 4) Zbog sloja paljevine (debljine oko 0,30 m) stječe se dojam da se ovdje radilo o većem vatrištu gdje je vatra gorila duže vrijeme ili o posljedicama većega požara. Javlja se i nešto južnije, uz grob br. 26, gdje je zamijećen trag paljevine na površini veličine 1 m². Zanimljiv je i stoga što je u njemu pronađeno i nešto fragmenata keramike.

Osim ovom prigodom iznesenih rezultata aktualnih arheoloških istraživanja, prostor crkve sv. Petke zanimljivom čini još jedan arhitektonski objekt - grobnica smještena uz apsidu ove crkve na njezinoj jugoistočnoj strani. (T. VIII, 1-3) Radi se o grobnici pravokutnoga tlocrta 2,10 m dužine, 0,70 širine i 1,05 m dubine s vrlo vješto i kvalitetno urađenim zidovima i možemo reći savršeno izvedenim

bačvastim svodom, urađen s pravilno rezanim kamenim pločama međusobno povezanim čvrstom žbukom. Sličnu grobnicu spominje M. Vego, ali sa sigurnošću ne možemo utvrditi radi li se o istoj. Naime, iako kaže da se (grobница koju spominje) nalazi ispod podnice apside na južnoj strani, te da dio groba prelazi u prostor izvan zidova apside, nedovoljno objašnjava s koje strane je istraživana.¹⁹ Slično je i s podatkom da su u grobu bile *poremećene kosti* i da u njemu nije bilo priloga. Istina, u grobnici su pronađeni kosturni ostatci, ali triju osoba, devastirani u zapadnome dijelu grobnice gdje su se nalazile lubanje. U ovom slučaju preostaje nadati se da će buduća istraživanja i o ovome moći više reći.

Drugih nalaza u grobovima kao i općenito na ovome lokalitetu nije bilo. Izuzetak je tek nekoliko dubrovačkih, mađarskih i venecijanskih novaca koji, uz opasku da su pronađeni u istraživanom prostoru, osim svoje numizmatičke vrijednosti, ne pružaju mogućnost izravnijega očitovanja posebno ne po pitanju kronološkoga određenja ovoga lokaliteta. Trenutačno, cilj ovoga rada to i nije. O tome će se, posebno imajući u vidu potencijal ovoga lokaliteta, znanstveno moći očitovati tek kada arheološka istraživanja budu cjelovito završena i urađene analize relevantne za sve segmente ovakva kompleksnog nalazišta. Uostalom, ostatci istraživanih crkava s nizom različitih, iznimno vrijednih i u okruženju rijetkih arhitektonskih elemenata i graditeljskih rješenja i nekropolom zasigurno to i zaslužuju.

19 M. VEGO, "Arheološko iskopavanje u Zavali", str. 198.

Archaeological Site of Crkvina in Zavala, Municipality of Ravno

Revision of the 1957 Research

Summary

The Ravno Municipal Project on the valorisation of Zavala through a complete tourist offer included the revision of the archaeological research at the Crkvina locality, where in 1957 two sacral buildings, the church of St. Peter and the church of St. Petka were explored.

The church of St. Peter, a single-nave rectangular structure oriented east-west with an apse to the east and entrance to the west side, 12.27 m in length and 5.11 m in width with a rectangular apse 3.05 m wide and 2.81 deep, known for its interesting pre-Romanesque and Romanesque interlace and figurative plastics, and the church of St. Petka, a single-nave structure of small dimensions, 5.45 m long and 3.40 m wide, with a horseshoe apse 2.13 m wide and 1.80 m deep.

The justification of 2016 research (still ongoing) was proved on the ground. It included the space of both churches and parts of the necropolis including 24 tombstones (*stecak*). The result was a series of different, extremely valuable and, for the area, rare architectural and construction elements.

A total of 41 graves were explored, 21 in the church of St. Peter, of which 4 children graves and three ossuaries, due to configuration of the terrain raised in two levels, and other 20 graves in and around the church of St. Petka. As a rule, with certain exceptions, they were oriented westward with the heads toward the west, the feet toward the east. As far as their construction is concerned, they were usually rectangular although there could be irregular shapes (in the church of St. Petka due to the architectural adjustment) or, rarely, in the shape of a trapeze. They were coated with stone slabs, or larger and smaller stone blocks, in some cases with plaster. Stone slabs, most often three, were also used to cover the main door of St. Peter's church, where, curiously, some cover slabs of the lower gravestone served at the same time as the floors of the upper level graves.

More interesting, however, was the architecture of the explored objects. While for St. Peter's church there have been no new artefacts that would allow us to observe it differently or outside the Romanesque time, St. Petka's church, which was not included into 1957 research, has yielded a number of new and unexpected architectural elements. Based on the research results, at the site of this sacred object there were three layers with the remains of three churches:

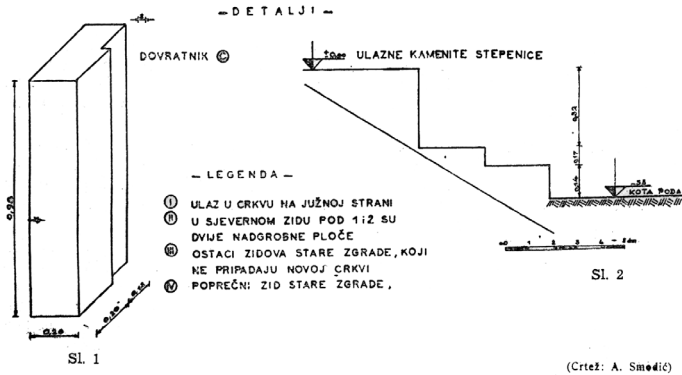
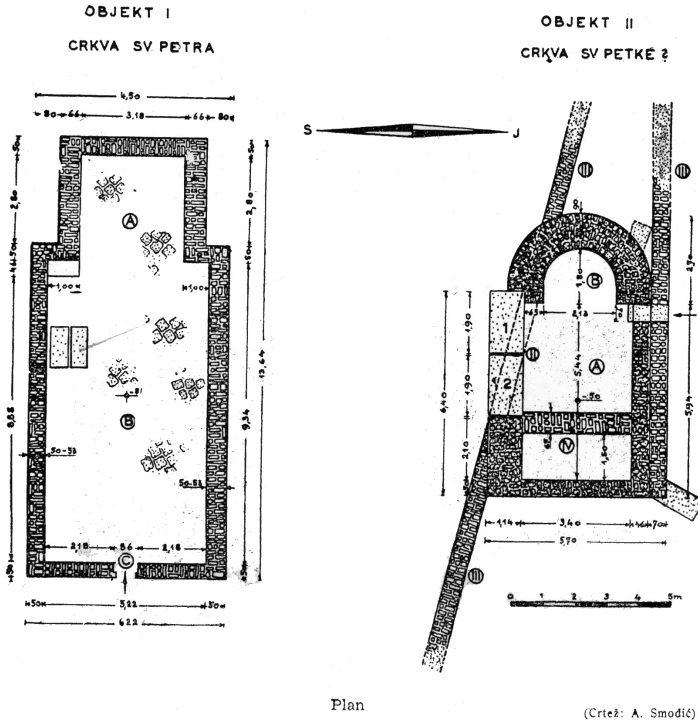
- The first one was registered even during the 1957 exploration. It is the youngest, probably a modern-day church (according to tradition, St. Petka's church), which adapted to the space of an older one, defined in the second building layer.

- The second building layer, by the way of construction and the horseshoe apse of the church, can be defined as an older Romanesque building from the 11th century.

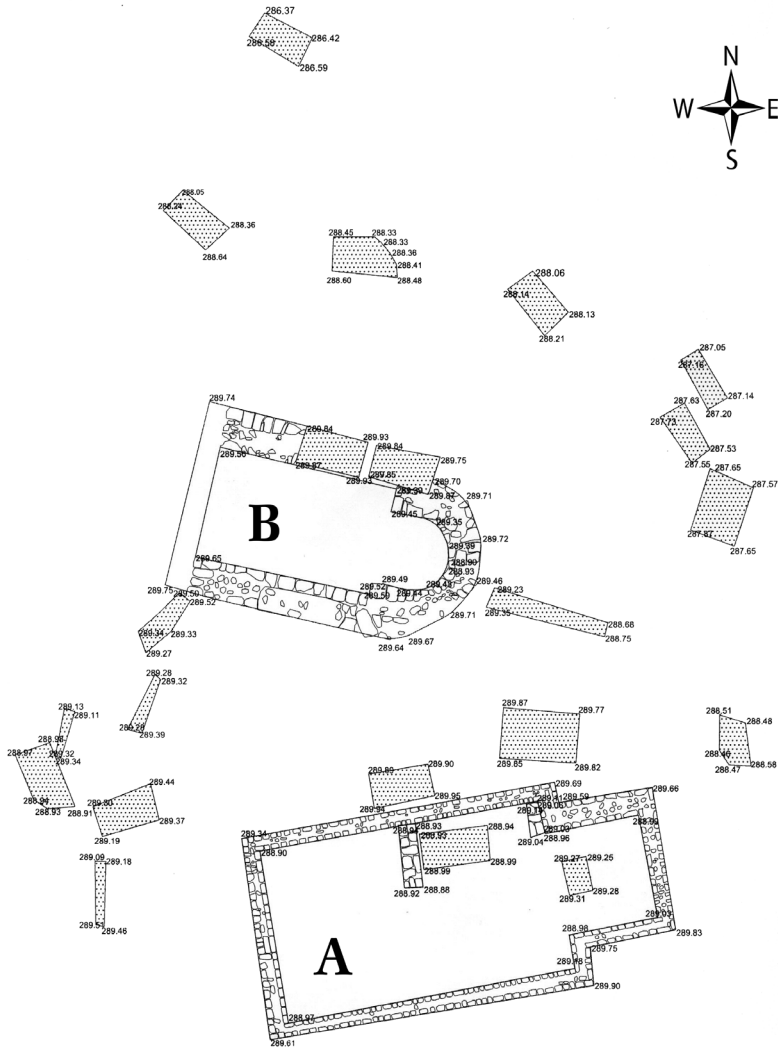
- In the third, the lowest construction layer, the remains of a trefoil pre-Romanesque church from the 9th century were explored.

Apart from the architecture and interesting burial solutions, there were almost no other findings at this excavation site. Some Dubrovnik, Hungarian and Venetian coins found here, except for their numismatic value, did not contribute to the chronological determination of this locality. Considering the potential of this locality, it will be possible to scientifically present the results only when archaeological research is completed and all relevant analyses done in all segments of this complex site.

Keywords: Zavala; Ravno; Crkvina; St. Peter's church; St. Petka's church; Pre-Romanesque; Romanesque; Middle Ages; Late Middle Ages.

Plan 1 - M. VEGO, *Arheološka istraživanja u Zavali*, 1959., str. 181.

Plan 2 - Arheološki lokalitet Crkvina, Zavala

TABLA I

Stanje arheološkoga lokaliteta *Crkvina* 1996. (arhiv TZ Općine Ravno)

Apsida crkve sv. Petke 1-3

TABLA II

1: Apsida crkve sv. Petra

2: Vrata crkve sv. Petra

3/4: Temelji

5/6: Nasip ispod temeljne stope crkve sv. Petra

TABLA III

Ukopi u crkvi sv. Petra

TABLA IV

Konstrukcije zidova crkve sv. Petke

TABLA V

Predvorje trolisne crkve 1-5

TABLA VI

Crkva sv. Petke, arhitektura s dijelovima apsida

TABLA VII

Grob br. 25 s epigrafskim natpisom

TABLA VIII

Grobnica s bačvastim svodom ispred apside crkve sv. Petke

TABLA IX

1: Blokovi opeke i sedre ugrađeni u konstrukciju groba br. 19 u crkvi sv. Petke

2: Krovni crijep s prostora crkve sv. Petra

3: Blok sedre s prostora crkve sv. Petra

4: Sloj paljevine

5: Opeke i žbuka na grobu ispod stećaka u crkvi sv. Petke

TABLA X

Pokrivne ploče na grobovima br. 17 i 18a, 26b i 19c iz crkve sv. Petke